

Azərbaycan dilçiliyinin əsaslı mənbələrinə görə, dilimizin ilk elmi qrammatikasının tarixinin başlanğıcı XIX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Mirzə Kazımbəyin adı ilə bağlıdır. Lakin apardığımız araşdırmalar göstərir ki, dilimizin qrammatikasının tarixi daha qədimlərə gedib çıxır. Hələ ki, son tədqiqatlar Vatikanın arxivində qorunub-saxlanan, I Şah Abbasın dövründəki Azərbaycan dilini əks etdirən bir qrammatika kitabı üzərində dayanmışdır. Bu, bir neçə dil bilən, hüquqşünaslıq, klassik dillər, musiqi və poeziya üzrə yüksək təhsil görmüş fransız əsilli italyan aristokrati və səyyahı Pietro Della Vallenin 7 kitabdan ibarət “La Grammatica turca”¹ əsəridir. Azərbaycan dilinin qrammatikasından bəhs edən bu kitab həm dövrünün, həm də sonrakı əsrlərdə bir çox Avropa və türk tədqiqatçıların müraciət etdikləri tədqiqat mənbəyi olmuşdur. Əfsuslar olsun ki, Azərbaycanda bu əsər elm və ictimaiyyət aləminə məlum olmamışdır. Təvazökarlıqdan uzaq olsa da, həmin əsərin ilk araşdırmaçısı kimi onu deyə bilərəm ki, bu qiymətli əsər Azərbaycan dilinin qrammatikasının daha əvvəllər tədqiqata cəlb olunduğunu, dilimizin hələ XVII əsrin əvvəllərindən artıq elmi qrammatikaya sahib olduğunu sübuta yetirir və əsrlər boyu yaşayan dilimizin zənginliyindən xəbər verir.

XVII əsr Azərbaycan dilinin qrammatikası

Pietro Della Valle 1617–1623-cü illər arasında Səfəvilər dövlətində Vatikan tərəfindən göndərilmiş missioner kimi yaşamışdır. O, ilk dəfə saraya girəndə Şah Abbas ona təmiz türk dilində “xoş gəldin, səfa gəldin” demişdir. Pietro şahı tərcüməçisi olmağı təklif etmiş və təklifi qəbul edildikdən sonra şahın sarayında 1623-cü ilin fevralına qədər fəaliyyət göstərmişdir. O, ıvrit, latın, ərəb, fars və türk dillərini gözəl bilmiş, şairlik qabiliyyəti olduğu üçün fars, ərəb, türk, italyan, ispan dillərində şeirlər yazmağa cəhd göstərmiş, hətta Hafizin şeirlərini şərh etmişdir. 1617-ci ildə hələ İstanbulda ikən səyyahın şair təbi ilə qələmə aldığı italyan dilində və qarşısında türkcə transkripsiyasını verdiyi şeirlərdən bir parçaya diqqət edək²:

müdrük və adil hesab etdiyinə görə, Roma senzurası tərəfindən bu kitabın çapına icazə verilməmişdir⁵.

Dalle Valle 1614-cü ildə İstanbulla gəlmiş, qrammatika kitabını yazmağa elə orada olarkən başlamış, lakin osmanlı dilində türk sözlərinin azlığını görüb, 1617-ci ildə İsfahana, Mazandaran və Gilana üz tutan səyyah 1623-cü ilə qədər Səfəvilər dövləti ərazisində yaşamışdır. O, qrammatika kitabını 1621-ci ildə İsfahanda bitirmişdir.

1643-cü ilin avqust ayında öz missioner səfərindən İtaliyaya qayıdan Pietro kitabı haqqında Roma senzurasına məlumat verir. Senzura tərəfindən təyin edilmiş Padre Macio “mən dinə və mənəviyyətə zidd bir şey görmədim” (Et nihil in eo repperi, quod fidei, aut bonis

əsas dili müqayisə edən Valle 38 səhifədən ibarət I Kitabın əvvəlində, türk dilinin fonetikasi, səslərin tələffüzü, tranlitterasiya və əlifbanın qurulmasını verir. Ardından saitlərin tələffüz xüsusiyyətlərini izah edir.

II Kitab 60 səhifədən çoxdur. Burada isim, sifət və feildən bəhs olunur. Sözlərin sonluqlarındakı səslərin dəyişməsi, sifətin müqayisə və üstünlük dərəcələri haqqında məlumat verilir. الفم لب Bilmək feilindən danışarkən kök olaraq ömr şəklində göstərilir لب Bil, düzəltmə olaraq ش لب Bilmiş sözü misal gətirilir.

Başqa bir misalda “qalxan” və ya “təkər” mənasının verən ərəb mənşəli تارت Tərs sözündən yaranan تارت (tershəne) Tərsxanə (qalxan evi) mürəkkəb sözünü göstərir.

Valle burada rəqəmlərə, hesablamalara və əbcəd hesabına ayrıca diqqət yetirir.

III Kitab ən qısa olub 11 səhifədən ibarətdir: əvəzlilərin növləri haqqında əyani misallarla məlumat verilir.

IV Kitab (50 səhifədən çox) feillərə həsr olunmuşdur. Valle sadə feilləri düzəltmədən fərqləndirir, -maq, -mək şəkilçili məsdərlərdən çoxlu misallar gətirir.

V Kitab 34 səhifədən ibarət olub feillərin inkarı, qarşılıq, icbar növləri və köməkçi feillər, indiki zaman haqqında geniş məlumat verilir.

VI Kitabda (30 səhifə) zərf, Vallenin türk dilində zəngin olduğunu qeyd etdiyi nida və şəkilçilər təhlil edilir.

Sonuncu 40 səhifəlik VII Kitab cümlə quruluşuna həsr olunmuşdur.

Pietro Della Vallenin bu əsəri⁷ həm tarixi qrammatika baxımından, həm də Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının tədrisinin tarixi nöqteyi-nəzərindən olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır. Vatikanın kitabxanasından onun tapılaraq üzünə çıxarılması və ölkəmizdə italyan mütəxəssisləri tərəfindən tərcümə edilərək nəşr edilməsi çox vacibdir. Burada xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Vallenin Şah Abbasla bağlı məktublarının da Azərbaycanı üzünün çıxarılaraq gətirilməsi tariximizdə öyrənilməsinə yeni faktlar gətirə bilər.

Xədicə HEYDƏROVA,
AMEA Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun
Tətbiqi dilçilik şöbəsinin
böyük elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Del pastor figlia sua	Ciupən khizi	Çoban qızı
Dell'occhio mio luce sua	Ghiozüm nuri	Gözüm nuru
Vieni, fermati qui	Ghiel, dur bunda	Gəl, dur burada
Dell'ombra nel sotto suo	Ghiulghie altunda	Kölgə altında
Quivi (è) fresca	Bundá tazé	Burda tazə
Ombra, e fontana	Ghiulghè, ve cescmè	Kölgə, və çeşmə
Chiara distilla,	Safie acür	Safi axar
Quivi rosaio,	Bundá ghiulzár	Burda gülzar
Maravigliosi gridi	Ageb ifgân	Əcəb əfqan
Rossignuol cominciante	Bulbül basclán	Bülbül başlan
Noi giaceremo	Biz iatalüm	Biz yatalum
Insieme dormieremo	Bile uialüm	Birlikdə uyuyalum
Adesso (è) tempo	Scemdi zemán	Şimdi zaman
Che tu (se) giovane	Chi sen giuán	Ki sən cavan
Quando vecchia sarai	Hacián cogiá sen	Haçan qocalsan
Amante non troverai	Ascié bulmásen	Aşiq bulmazsan

Yuxarıdakı türkcə şeirlərdə səyyahın dilinin hələ tam təkmilləşmədiyi hiss olunur.

Della Valle öz əsərlərində Azərbaycan dilində işlənən söz və ifadələr üçün müəyyən transkripsiya təbii etmişdir: Sciah Abbas muradi virsun, sciorba, qizilbasci, chise misc, begum, chanum, giuán, dervise və s. İtalyan dili və tələffüzü üçün nəzərdə tutulmuş bu transkripsiyanın tədqiqata ehtiyacı vardır.

Della Vallenin əsərlərinin əksəriyyəti o dövrün ənənəsinə uyğun olaraq məktublardan ibarət səyahətnamə şəklindədir. O, ümumilikdə Romaya Osmanlı İmperiyasından 10, Səfəvi Dövlətindən 18 və Hindistandan 8 məktub göndərmişdir. Bunların əksəriyyəti elə Dalle Vallenin sağlığında, hətta ölümündən 10 il sonra (Viaggi di Pietro Della Valle, il Pellegrino, Roma 1662) Romanın “Mascardi” Nəşriyyat evində çap olunsada, müəllifi olduğu “Türk dilinin qrammatikası” (“La Grammatica turca”) əsəri, əfsuslar olsun ki, işıq üzvi görməmişdir. Avropada Şərqi tanıtılması ilə bağlı Vallenin fəaliyyətini və rolunu araşdıran Piter Bietenholz qeyd edir ki, müasir türk dili daşıyıcıları böyük təəssüf hissi keçirtməlidirlər ki, bu cür yüksək səviyyədə işlənmiş qrammatika kitabı hələ də nəşr olunmamışdır³. Həmin kitab ilk dəfə XIX əsrdə Beynəlxalq Şərqişünas Konqresində məşhur türkoqoloq Ettore Rossi tərəfindən elm aləminə tanıtılmışdır⁴.

Della Vallenin nəşr olunmamış qeydləri və müxtəlif sənədlər Vatikan Kitabxanası və İtalyanın Modena Bələdiyyəsinin arxivlərində saxlanılır (bax. Rossi, RSO, XXII, 92-98).

Maraqlı faktlardan biri odur ki, Vatikan tərəfindən missioner kimi Şərq ölkələrinə göndərilən Pietro Della Valle Şah Abbasla çox gözəl münasibətdə olmuş və Vatikanı göndərdiyi “Delle condizioni di Abbas re di Persia” (Iran şahı Abbasın şərtləri haqqında) adlanan kiçik kitabında ona xüsusi hörmət və ehtiramla yanaşdığına, şahı çox

moribus adversetur) sonluğu ilə bitən bir rəy verir. Lakin əsər yenə nəşr olunmur.

Ömrünün sonlarını Pietro, demək olar, cəmiyyətdən təcrid olunmuş şəkildə keçirmişdir. Pietro Della Vallenin ölümündən sonra 1652-ci ildə kitabın əlyazması onun varisi Markiz Del Bufaloya çatır. O isə öz növbəsində qrammatikanı Papa XI Klimentə (Clemente) təqdim edir. 1718-ci ildə Papa XI Klimente “Vat. Turco 40” kimi tanınan bu kitabı müəllifin digər 8 əsəri ilə birlikdə Vatikan Apostol Kitabxanasına verir. Qrammatika kitabı 1900-cü ilə qədər diqqətdən kənar qalır. Məşhur şərqşünas Ettore Rossi tərəfindən yenidən aşkar edilən bu elmi əsərin yüksək keyfiyyəti alimi heyran edir və 1935-ci ildə o, şərqşünasların konvensiyasında bu barədə elmi ictimaiyyətə məlumat verir.

2017-ci ildə keçirilmiş Beynəlxalq Türk Dili Tədrisi Konfransında (noyabr) yer almış Nevin Özkan və Raniero Speelmanın müəllifi olduğu “İtalyan tələbələri və türkcə təhsil: XVI və XVIII əsrlər arası dövrlərdə dərslər. Tarixdən bir nümunə: Pietro Della Valle” adlı konfrans materialında bu qrammatika kitabı haqqında ətraflı məlumat öz əksini tapmışdır⁶.

Burada göstərilir ki, Pietro Della Valle kitabını türk dili dərsləri kimi tərtib etmişdir. Girişdə türk dilini öyrənməyin əhəmiyyətindən bəhs edən, üç

1. *La Grammatica turca. di Pietro Della Valle (1586-1652) contenuta nel manoscritto Vaticano Turco 40 della Biblioteca Apostolica Vaticana.*

2. *Nevin Özkan. Pietro Della Valle, Osmanlı Topraklarında Bir İtalyan Gezgin (Roma 1586 – 1652) Pietro Della Valle – Onyedinci Yüzyıla Ait Bir Not. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 46, 1 (2006) 1-16. s. 10.*

3. *Peter G. Bietenholz, Pietro della Valle (1586-1652). Studien zur Geschichte der Orientkenntnis und des Orientbildes im Abendlande, Basel und Stuttgart 1962, s. 81.*

4. *Rossi Ettore, “Importansa dell’inedita grammatica turca di Pietro Della Valle”, Atti del XIX. Congresso Internazionale degli Orientalisti, Roma 1938, s. 202-209.*

5. *Vitalone Mario. Il Diario di viaggio in Persia di Pietro della Valle: un confronto con le Lettere. s. 3.*

6. *Nevin ÖZKAN, Raniero SPEELMAN. Italiani studenti e studiosi del turco: lezioni tra il cinico e il settecento. Un esempio storico: Pietro Della Valle. Uluslararası İtalyanca Dil Öğretimi Konferansı. Rumelide Dil Ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi. Journal Of Language And Literature Studies. Şah. 50-59.*

7. *La Grammatica turca. di Pietro Della Valle (1586-1652) contenuta nel manoscritto Vaticano Turco 40 della Biblioteca Apostolica Vaticana.*